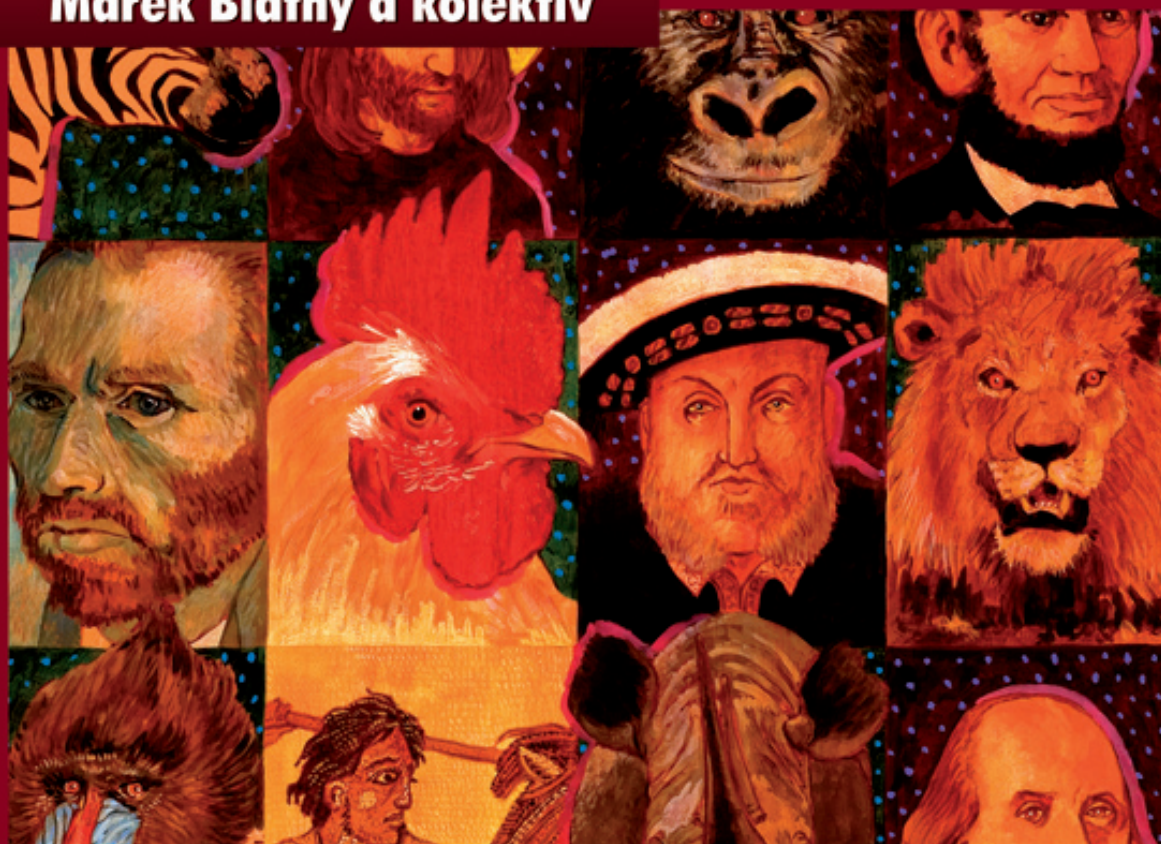

Marek Blatný a kolektiv

PSYCHOLOGIE OSOBNOSTI

Hlavní témata, současné přístupy

 GRADA®

Upozornění pro čtenáře a uživatele této knihy

Všechna práva vyhrazena. Žádná část této tištěné či elektronické knihy nesmí být reprodukována a šířena v papírové, elektronické či jiné podobě bez předchozího písemného souhlasu nakladatele. Neoprávněné užití této knihy bude **trestně stíháno**.

Používání elektronické verze knihy je umožněno jen osobě, která ji legálně nabyla a jen pro její osobní a vnitřní potřeby v rozsahu stanoveném autorským zákonem. Elektronická kniha je datový soubor, který lze užívat pouze v takové formě, v jaké jej lze stáhnout s portálu. Jakékoliv neoprávněné užití elektronické knihy nebo její části, spočívající např. v kopírování, úpravách, prodeji, pronajímání, půjčování, sdělování veřejnosti nebo jakémkoliv druhu obchodování nebo neobchodního šíření je zakázáno! Zejména je zakázána jakákoliv konverze datového souboru nebo extrakce části nebo celého textu, umísťování textu na servery, ze kterých je možno tento soubor dále stahovat, přitom není rozhodující, kdo takovéto sdílení umožnil. Je zakázáno sdělování údajů o uživatelském účtu jiným osobám, zasahování do technických prostředků, které chrání elektronickou knihu, případně omezují rozsah jejího užití. Uživatel také není oprávněn jakkoliv testovat, zkoušet či obcházet technické zabezpečení elektronické knihy.

Copyright © Grada Publishing, a.s.

Copyright © Grada Publishing, a.s.

Marek Blatný a kolektiv

PSYCHOLOGIE OSOBNOSTI

Hlavní témata, současné přístupy

Vydala Grada Publishing, a.s.

U Průhonu 22, 170 00 Praha 7

tel.: +420 234 264 401, fax: +420 234 264 400

www.grada.cz

jako svou 4161. publikaci

Kniha vznikla jako součást výzkumného záměru

Psychologického ústavu AV ČR, v. v. i. (reg. číslo: AV0Z70250504).

Kapitola 8. Osobní pohoda byla původně publikována v knize:

Hrdlička, M., Kuric, J., Blatný, M. (2006). Krize středního věku:

úskalí a šance. Praha: Portál. ISBN 80-7367-168-9.

Spoluautoři:

PhDr. Martina Hřebíčková, Dr., DSc.

Mgr. Katarína Millová

prof. PhDr. Alena Plháková, CSc.

prof. PhDr. Pavel Říčan, CSc.

PhDr. Alena Slezáčková, Ph.D.

prof. PaedDr. Iva Stuchlíková, CSc.

Recenzovali:

prof. PhDr. Mojmír Svoboda, CSc.

doc. Mgr. Peter Halama, Ph.D.

Odborná redaktorka Mgr. Veronika Sobotková, Ph.D.

Odpovědná redaktorka Drahuse Mašková

Sazba a zlom Antonín Plicka

Zpracování obálky Radek Krédl

Počet stran 304

Vydání 1., 2010

Vytiskly Tiskárny Havlíčkův Brod, a. s.

© Grada Publishing, a.s., 2010

Cover Photo © fotobanka allphoto

ISBN 978-80-247-3434-7 (tištěná verze)

ISBN 978-80-247-7519-7 (elektronická verze ve formátu PDF)

© Grada Publishing, a.s. 2012

OBSAH

PŘEDMLUVA	9
1. 100 LET VÝZKUMU OSOBNOSTI V PSYCHOLOGII (<i>Marek Blatný</i>)	11
1.1 Vznik psychologie osobnosti jako samostatné disciplíny	11
1.2 Dvě oblasti zájmu psychologie osobnosti	12
1.3 Psychologické chápání pojmu osobnost	12
1.4 Hlavní témata psychologie osobnosti	13
1.4.1 Biologická báze osobnosti – temperament	13
1.4.2 Rysy osobnosti	14
1.4.3 Motivace	14
1.4.4 Inteligence	16
1.4.5 Kognitivní stránka osobnosti – sebepojetí	16
1.4.6 Utváření a vývoj osobnosti	17
1.4.7 Lidské ctnosti a silné stránky charakteru	18
1.5 Perspektivy psychologie osobnosti	19
2. MODERNÍ TEORIE TEMPERAMENTU (<i>Marek Blatný</i>)	21
2.1 Moderní historie výzkumu temperamentu	21
2.2 Definice temperamentu	23
2.3 Kritéria rozdělení temperamentových teorií	24
2.4 Teorie vycházející z výzkumu dětské populace	25
2.4.1 Teorie Thomase a Chessové a jejich pojem „goodness of fit“	25
2.4.2 EAS teorie Busse a Plomina	27
2.4.3 Emoční teorie dětského temperamentu Goldsmitha a Camposa	28
2.4.4 Kaganovo pojetí inhibovaného a neinhibovaného temperamentu	29
2.5 Teorie vycházející z výzkumu dospělé populace	30
2.5.1 Něbylicynova teorie temperamentu	30
2.5.2 Merlinova teorie temperamentu	30
2.5.3 PEN teorie H. J. Eysencka	32
2.5.4 Grayova neuropsychologická teorie temperamentu	33
2.5.5 Strelauova regulační teorie temperamentu	35
2.5.6 Zuckermanův koncept „hledání vzruchu“ (sensation seeking)	37
2.5.7 Cloningerův neurobiologický model temperamentu	37
2.6 Závěr	40
3. NOVÉ PŘÍSTUPY KE ZKOUMÁNÍ RYSŮ: PĚTIFAKTOROVÝ MODEL OSOBNOSTI (<i>Martina Hřebíčková</i>)	43
3.1 Vymezení vlastností osobnosti	43
3.2 Lexikální (taxonomické) výzkumy pětifaktorové struktury popisu osobnosti	44
3.2.1 Pětifaktorový model (popisu) osobnosti	45
3.2.2 Historie pětifaktorového modelu popisu osobnosti v lexikálních studiích	45
3.2.3 Postup lexikálních výzkumů vlastností osobnosti na příkladu české lexikální studie ...	46

3.2.4	Obsah pěti obecných charakteristik osobnosti	48
3.2.5	Srovnání pětifaktorových struktur v různých jazycích	50
3.2.6	Šestifaktorová a sedmifaktorová struktura	50
3.2.7	Zhodnocení lexikálního přístupu k pětifaktorovému modelu	52
3.3	Dispoziční (dotazníkový) přístup zkoumání pětifaktorové struktury osobnosti	52
3.3.1	NEO inventáře	53
3.3.2	Vývojové trendy pěti dimenzí osobnosti	55
3.3.3	Rodové odlišnosti pěti dimenzí osobnosti	57
3.3.4	Mezikulturní psychologie rysů	57
3.3.5	Pětifaktorová teorie osobnosti	58
3.3.6	Srovnání lexikálního a dispozičního přístupu k pětifaktorovému modelu	62
3.4	Uplatnění pětifaktorového modelu osobnosti	63
3.4.1	Použití v klinické psychologii a psychiatrii	63
3.4.2	Behaviorální lékařství a psychologie zdraví	64
3.4.3	Další využití při výběru profesí, v pracovní, podnikové a organizační psychologii ...	65
3.4.4	Uplatnění v pedagogické praxi a pedagogicko-psychologických výzkumech	66
3.5	Zhodnocení omezení a přínosů pětifaktorového modelu osobnosti	69
4.	INTELIGENCE (Alena Plháková)	71
4.1	Definice inteligence	71
4.2	Měření inteligence	73
4.2.1	Testy inteligence	76
4.2.2	Hodnocení testů inteligence	77
4.3	Faktorově-analytické modely inteligence	79
4.4	Kognitivní modely inteligence	81
4.4.1	Jednoduché procesy zpracování informací ve vztahu k inteligenci	81
4.4.2	Kognitivní komponenty	82
4.5	Kontextové modely: inteligence jako kulturní invence	84
4.5.1	Kontextový přístup k intelektovému vývoji	86
4.5.2	Vliv kulturních modelů na vytváření testů inteligence	87
4.5.3	Hodnocení kontextových modelů inteligence	88
4.6	Systémové modely inteligence	88
4.6.1	Gardnerova teorie rozmanitých inteligencí	89
4.6.2	Hodnocení teorie rozmanitých inteligencí	91
4.6.3	Sternbergova triarchická teorie inteligence	92
4.6.4	Hodnocení systémových modelů inteligence	95
4.7	Další typy inteligence	95
4.7.1	Praktická inteligence	95
4.7.2	Sociální inteligence	97
4.7.3	Emoční inteligence	99
4.8	Kontroverze dědičnost versus prostředí	102
4.9	Závěr	104
5.	SEBEPOJETÍ Z POHLEDU SOCIÁLNĚ-KOGNITIVNÍ PSYCHOLOGIE (Marek Blatný)	105
5.1	Úvod	105
5.2	Sociálně-kognitivní psychologie: historie a současný status	106
5.3	Definice sebepojetí	107
5.4	Historické kořeny současného výzkumu sebepojetí	109
5.4.1	William James	109
5.4.2	Symboličtí interakcionisté	110

5.5	Současný pohled na sebepojetí	111
5.5.1	<i>Multifacetové sebepojetí</i>	112
5.5.2	<i>Hierarchické sebepojetí</i>	112
5.5.3	<i>Dynamické sebepojetí</i>	112
5.5.4	<i>Sebepojetí jako Jáský systém</i>	113
5.6	Psychologická konceptualizace Já jako subjektu činnosti	113
5.6.1	<i>Psychologická konceptualizace činného Já: úroveň kognice</i>	113
5.6.2	<i>Psychologická konceptualizace činného Já: úroveň motivace</i>	116
5.7	Kognitivní aspekt Já	118
5.7.1	<i>Obsah sebepojetí</i>	118
5.7.2	<i>Struktura sebepojetí</i>	119
5.7.3	<i>Typy reprezentací Já</i>	120
5.7.4	<i>Kognitivní aspekty charakterizující sebepojetí jako celek</i>	123
5.7.5	<i>Diferencované, avšak jediné Já</i>	123
5.8	Emoční aspekt Já	124
5.8.1	<i>Mentální reprezentace emočního vztahu k sobě: sebehodnocení</i>	125
5.8.2	<i>Zdroje sebehodnocení</i>	126
5.8.3	<i>Aspekty sebehodnocení</i>	128
5.8.4	<i>Dimenzionalita globálního sebehodnocení</i>	129
5.9	Konativní aspekt Já (seberegulace)	129
5.9.1	<i>M. Snyder: sebemonitorování</i>	130
5.9.2	<i>Kontrolní model seberegulace Carvera a Scheiera</i>	130
5.9.3	<i>Teorie diskrepancí v sebepojetí (teorie osobních vodítek) E. T. Higginse</i>	131
5.9.4	<i>Sociálně kognitivní pojetí seberegulace A. Bandury</i>	132
5.10	Metody výzkumu sebepojetí	133
5.11	Perspektivy výzkumu: od diferenciaci k integraci	136
6.	MOTIVACE A OSOBNOST (<i>Iva Stuchlíková</i>)	137
6.1	Úvod	137
6.1.1	<i>Hlavní témata motivační psychologie</i>	137
6.1.2	<i>Motiv jako stav a rys</i>	138
6.1.3	<i>K pojmu motivace</i>	139
6.1.4	<i>Klasifikace motivů</i>	139
6.1.5	<i>Vztah motivace k dalším psychickým procesům</i>	140
6.1.6	<i>Motivace jako proces</i>	140
6.2	Motivační systém osobnosti	142
6.2.1	<i>Implicitní motivy</i>	142
6.2.2	<i>Velká trojka motivů</i>	143
6.2.3	<i>Explicitní motivační systém</i>	150
6.2.4	<i>Vztahy implicitní-explicitní motivace</i>	153
6.3	Motivace jako funkce kognitivního systému – vybrané otázky	155
6.3.1	<i>Motivace jako funkce očekávání úspěchu a incentivní hodnoty cíle</i>	155
6.3.2	<i>Formování intence – cílová a implementační intence</i>	155
6.3.3	<i>Cyklus vzdávání se cíle (incentive disengagement)</i>	158
6.3.4	<i>Atribuční teorie motivace</i>	158
6.3.5	<i>Teorie sebedeterminace</i>	160
6.3.6	<i>Kompetence a motivace</i>	164
7.	TEORIE CELOŽIVOTNÍHO VÝVOJE (<i>Katarína Millová</i>)	167
7.1	Úvod	167
7.2	Klasické teorie celoživotního vývoje	167

7.2.1 Sigmund Freud: teorie psychosexuálního vývoje	168
7.2.2 Erik H. Erikson: teorie psychosociálního vývoje	169
7.2.3 Jean Piaget: teorie kognitivního vývoje	172
7.2.4 Robert J. Havighurst: teorie vývojových úkolů	174
7.2.5 Lawrence Kohlberg: teorie morálního vývoje	177
7.2.6 Carol Gilliganová: kritika Kohlbergovy teorie morálního vývoje	179
7.3 Moderní teorie celoživotního vývoje	179
7.3.1 Paul B. Baltes: teorie lifespanového vývoje	180
7.3.2 Jutta Heckhausenová: lifespanová teorie kontroly	183
7.3.3 Glen H. Elder, jr.: teorie celoživotní dráhy	186
7.3.4 Richard M. Lerner: teorie vývojového kontextualismu	188
7.3.5 David Magnusson: holistická interakční teorie jedinec-prostředí	192
7.4 Závěr	195
8. OSOBNÍ POHODA (Marek Blatný)	197
8.1 Úvod	197
8.2 Psychologie osobní pohody, její hlavní znaky	197
8.2.1 Co je osobní pohoda a co ji tvoří	198
8.2.2 Zdroje osobní pohody	199
8.3 Eudaimonický (vs. hédonický) přístup k osobní pohodě	206
8.3.1 Humanistická psychologie a pojem sebeaktualizace	206
8.3.2 Eudaimonické teorie osobní pohody	208
8.4 Vývoj osobní pohody v průběhu života	209
8.5 Podpora a udržování osobní pohody	210
8.6 Závěr	211
9. SILNÉ STRÁNKY CHARAKTERU A CTNOSTI (Alena Slezáčková)	213
9.1 Úvod	213
9.2 Počátky pozitivní psychologie	213
9.3 Charakter – ústřední pojem pozitivní psychologie	214
9.3.1 Východiska a zdroje klasifikace silných stránek charakteru	215
9.3.2 Kritéria pro vymezení silných stránek charakteru	217
9.3.3 VIA (Values in Action) klasifikace silných stránek charakteru a ctností	220
9.3.4 Další současné koncepty silných stránek	222
9.4 Závěr	223
10. SPIRITUALITA V CENTRU STRUKTURY OSOBNOSTI (Pavel Říčan)	225
10.1 Úvod	225
10.2 Definice spirituality a možnosti její operacionalizace	225
10.3 Spiritualita ve struktuře individuálních rozdílů – faktorová analýza	229
10.4 Spiritualita jako komponenta architektury osobnosti	232
10.4.1 Spirituální motivace	233
10.5 Dodatek: Pražský dotazník spirituality	237
O AUTORECH	239
LITERATURA	243
JMENNÝ REJSTŘÍK	285
VĚCNÝ REJSTŘÍK	291
SHRNUTÍ / SUMMARY	301

PŘEDMLUVA

Jako student jsem se ke zkoušce z psychologie osobnosti připravoval z knihy Karla Balcara Úvod do studia psychologie osobnosti. Dodnes ji považuji za jednu z nejlepších učebnic psychologie osobnosti, která kdy byla v Česku, resp. v bývalém Československu, vydána. Mnohokrát jsem se k ní vracel jako k bohatému studijnímu materiálu, a to i v době, kdy jsem už pracoval v Akademii věd. O kvalitě knihy svědčí také to, že byla vyhledávaným zdrojem informací i pro kolegy z jiných oborů, především pro psychiatry.

Vždy jsem si přál jednou napsat podobně kvalitní knihu o osobnosti. Za více než čtvrtstoletí od vydání Balcarovy učebnice se však bohužel situace ve vědě změnila natolik, že již není v silách jediného člověka obsáhnout obor tak rozsáhlý a rozmanitý, jako je psychologie osobnosti. Objem poznatků o každém z témat psychologie osobnosti se za poslední desetiletí zmnohonásobil a běžně se dnes setkáváme s celými monografiemi věnovanými některé dílčí oblasti – temperamentu, sebepojetí či celoživotnímu vývoji člověka.

Oslovil jsem proto přední české odborníky a odbornice na osobnost a společně jsme vytvořili monografii, která pokrývá základní témata psychologie osobnosti: temperament, rysy, inteligenci, sebepojetí, motivaci a vývoj osobnosti. Naší snahou bylo zachytit nejnovější vývoj v oboru. Každá kapitola je uvedena krátkým historickým exkurzem a výčtem poznatků, které jsou v dané oblasti považované za základní. Následuje rozbor a kritické zhodnocení vývoje v dané tematické oblasti. Důraz jsme kladli na vývoj v oboru za posledních 25 let, v období zhruba mezi roky 1980 až 2005. Dá se říct, že naše kniha začíná tam, kde končí učebnice Karla Balcara, která poprvé vyšla v roce 1983.

Velkou pozornost věnujeme v knize i tématům osobní pohody a duchovního rozměru života člověka. Každý z nás si přeje prožít dobrý, plnohodnotný život, proto se domnívám, že témata, jakými jsou osobní pohoda, lidské přednosti a ctnosti (human strenghts) a spiritualita, patří svou podstatou do psychologie osobnosti.

Na závěr bych rád zdůraznil, že kniha není učebnicí a ani nemá ambici být vyčerpávající rukověť („handbook“) psychologie osobnosti. Má charakter spíše monografický a v jednotlivých kapitolách jsou reflektována i osobní témata a zájmy jejich autorů a autorek. Snažili jsme se také vyhnout tomu, abychom do knihy zařazovali poznatky tak čerstvé, že dosud neprošly dostatečným kritickým zhodnocením. Jako editor se domnívám, že monografie má samozřejmě shrnovat poznatky pokud možno aktuální, avšak na druhou stranu již prověřené a přijímané vědeckou obcí.

Osobně mám z knihy radost a přál bych si, aby i pro čtenáře byla nejenom zdrojem vědeckých informací, ale i poutavým čtením a podnětem k zamyšlení o podstatě a zákoutích lidské duše.

1. 100 LET VÝZKUMU OSOBNOSTI V PSYCHOLOGII

Marek Blatný

1.1 VZNIK PSYCHOLOGIE OSOBNOSTI JAKO SAMOSTATNÉ DISCIPLÍNY

Psychologie osobnosti se vydělila jako samostatná disciplína ze sociální psychologie ve 30. letech 20. století. Sociální psychologie byla v té době velmi široce koncipována a zahrnovala témata, která se později osamostatnila jako dílčí psychologické disciplíny. Kromě psychologie osobnosti to byla klinická a vývojová psychologie, psychologie práce a samozřejmě samotná sociální psychologie. Vznik psychologie osobnosti je spojován především se jménem Gordona W. Allporta, který v roce 1937 vydal knihu shrnující tehdejší poznatky o osobnosti *Personality: A Psychological Interpretation*. Na konstituování oboru se dále významně podíleli Henry Murray a Raymond B. Cattell, kteří napsali své vlastní monografie o osobnosti (Murray, 1938; Cattell, 1946).

První přehledovou studii o „osobnosti a charakteru“ zveřejnil Allport již v roce 1921. Řada jím citovaných zdrojů zahrnovala koncept rysů, který měl už tehdy teoretickou dominanci. Allport od počátku poukazoval na rozdílnost pojmů „osobnost“ a „charakter“, které se v té době používaly zaměnitelně. Allport ve shodě s behavioristou Watsonem navrhoval definovat „charakter“ jako „osobnost hodnocenou podle převažujících standardů chování“ (Allport, 1921, s. 443). Zastával stanovisko, že „osobnost“ je více objektivní, vědecký termín. Užívání pojmu osobnost se pak v průběhu 20. století stalo standardem.

V současné době jsme svědky snah o znovuzavedení pojmu charakter do psychologické terminologie. Pojem charakter je v současnosti používán především v rámci pozitivní psychologie (viz dále v této kapitole), své místo však našel i v některých strukturálních teoriích osobnosti. C. R. Cloninger (2003) zformuloval strukturální model osobnosti, kde používá pojmu temperament pro označení dědičných, vývojově stabilních a emočně založených rysů osobnosti, a zavádí pojem charakter, jímž označuje vědomou reflexi sebe a soudy o vlastní osobě a s nimi spojené intencionální (volní) chování.

Postupné utváření psychologie osobnosti jako samostatné disciplíny ale neznamenalo, že by o téma osobnosti nebyl v psychologii zájem. Na počátku 20. století došlo k nárůstu zájmu o osobnost v mnoha disciplínách (nejen psychologických), které navrhovaly různé definice pojmu a různé metody výzkumu. Kromě již zmiňované sociální psychologie to byla abnormální psychologie, psychiatrie a sociologie (Barenbaum, Winter, 2008).

1.2 DVĚ OBLASTI ZÁJMU PSYCHOLOGIE OSOBNOSTI

Rozmanitost teoretických a metodologických přístupů přispěla ke vzniku řady témat a kontroverzí, které trvají nebo se periodicky opakují v průběhu celé moderní historie psychologického výzkumu osobnosti. Jde především o rozlišení mezi výzkumem obecných osobnostních dimenzí a procesů, prováděných obvykle se skupinami osob, a výzkumem jednotlivců, který se snaží pochopit tematickou koherenci individuálních životů (Barenbaum, Winter, 2008).

Na počátku 20. století zasáhl zájem o kvantitativní metody i psychologii. Úsilí etablovat psychologii jako vědu se odrazilo především v používání statistických metod analýzy dat. Již ve 20. letech se proto rozvinula debata o relativních přednostech případových studií a statistických metod pro výzkum a poznání osobnosti. Kromě zastánců jednoho či druhého přístupu se od počátku někteří psychologové – jako např. Gordon Allport – zastávali obou přístupů. Barenbaumová a Winter (2008) jako zajímavost uvádějí, že v roce 1930 v Chicagu na katedře sociologie proběhl turnaj v baseballu, kde proti sobě nastoupily týmy „případové studie“ vs. „statistikové“.

Proto již první recenzenti literatury o osobnosti (např. Young, 1928) popsali dva spojené, ale zároveň rozdílné cíle psychologie osobnosti: 1) studium individuálních rozdílů (resp. dimenzí, v rámci nichž se lidé liší), 2) studium individuální osoby jako jedinečného, integrovaného celku. První z cílů spojovali s prací psychologů, druhý s prací psychiatrů, psychoanalytiků a sociologů. Od chvíle, kdy se „oficiálně“ zrodila psychologie osobnosti, byly v kritických analýzách oboru zohledněny oba přístupy, nazývané různě, např. jako „analytický“ vs. „strukturální“, „kvantitativní“ vs. „kvalitativní“, jako základní úkoly psychologie osobnosti (McAdams, 1997). Řada rozdílů mezi těmito přístupy je též zachycena ve Windelbandově (1894/1904) dichotomii mezi *nomotetickým a idiografickým přístupem*. Tento pohled později převzal i G. Allport (1937) a dosud zůstává v psychologii osobnosti životný.

1.3 PSYCHOLOGICKÉ CHÁPÁNÍ POJMU OSOBNOST

V užívání pojmu osobnost existuje v psychologii značná shoda. Pojem osobnost je však natolik obsáhlý, že jej nelze definovat stručným výrokem, a proto se u jednotlivých autorů setkáváme s jeho rozdílným formálním vymezením. Každá definice přitom usiluje o výčet pouze těch nejpodstatnějších znaků, a vyjadřuje tak určitá teoretická východiska a program výzkumu (Balcar, 1983). Nelze tedy říci, že by existovaly lepší nebo horší definice osobnosti, jejich hodnocení se spíše odvíjí od jejich užitečnosti pro teorii a výzkum osobnosti.

Pro ilustraci uvádíme dvě definice osobnosti, které se pokoušejí o co nejširší vymezení pojmu. Podle Gordona Allporta (1961) je osobnost „dynamická organizace psychofyzických systémů uvnitř individua, která determinuje jeho jedinečné přizpůsobení k jeho prostředí“. Ze současných autorů např. L. A. Pervin (1996) definuje osobnost jako „ty charakteristiky člověka, které jsou podkladem konzistentních vzorců chování, přičemž těmito charakteristikami rozumí myšlenky, city a pozorovatelné (navenek vyjádřené) chování“.

1.4 HLAVNÍ TÉMATA PSYCHOLOGIE OSOBNOSTI

V průběhu 40. let 20. století byly etablovány základní pojmy a otázky psychologie osobnosti. Hlavním konceptem se staly rysy osobnosti (G. Allport, R. B. Cattell), význam byl ale přikládán i motivům (H. Murray). Preferovanými metodami výzkumu se staly posuzovací škály a dotazníky. Po II. světové válce dochází k rozkvětu psychologie osobnosti. Pro teorii a výzkum v psychologii osobnosti ve 20. století je typická především specializace – v poválečné éře psychologové přesunuli svůj zájem od vytváření velkých teorií zaměřených na popis a výklad osobnosti jako celku k rozpracování specifických prvků osobnosti (McAdams, 1997; Barenbaum, Winter, 2008).

K základním tématům psychologie osobnosti v současné době patří: biologická báze osobnosti (temperament), rysy, motivy, kognice (self) a utváření a vývoj osobnosti. Je česko-slovenskou tradicí řadit do psychologie osobnosti i téma inteligence. Kapitulu o inteligenci obsahuje např. *Úvod do psychologie osobnosti* Karla Balcara (1983), avšak i v zahraničních monografiích se začínají objevovat témata jako kreativita či geniální osobnosti (John, Robins, Pervin, 2008).

1.4.1 BIOLOGICKÁ BÁZE OSOBNOSTI – TEMPERAMENT

Zájem o vztah mezi osobnostními vlastnostmi a biologickou výbavou organismu se datuje už do dob antiky. Nejstarší známou teorii temperamentu, v literatuře nazývanou humorální, vytvořil řecký lékař Hippokrates (460–377 př. n. l.) a do systému ji uvedl Galenos (129–199). Jejich teorie dala vzniknout dosud obecně používaným pojmům sangvinik, cholerik, flegmatik a melancholik pro označení jednotlivých temperamentových typů a podala také jejich popis. „Fyziologické“ vysvětlení podstaty temperamentu podle převahy některé z tělních tekutin je sice ve světle dnešních poznatků překonané, její hlavní přínos (a v jistém ohledu jedinečnost) je však třeba spatřovat v něčem jiném, a to v samotné typologii lidí na základě individuálních rozdílů v chování. Nejenže rozdělování lidí do typů zůstalo jedním z hlavních metodologických nástrojů psychologie, a to jak teoretické, tak klinické, ale i typy vytvořené Galénem a Hippokratesem jsou pro svou výstižnost používány v psychologii i v současnosti.

Na spojitost mezi osobností a biologickými faktory poukazovali už první teoretici osobnosti. Sigmund Freud viděl hlavní hybné síly lidského chování v biologických potřebách organismu, v pudech, a také Henry Murray chápal potřeby jako fyzikálně-chemické síly. Gordon Allport předpokládal biologické zakotvení rysů osobnosti, které definoval jako neuropsychické systémy, které jsou podkladem konzistentních vzorců chování.

Studium temperamentu je především součástí evropské výzkumné tradice. Známe jsou zejména práce H. J. Eysencka, který se zabýval vztahem mezi osobnostními rysy extraverte a neuroticismu a individuálními rozdíly v činnosti nervového systému. V posledních desetiletích biologické přístupy k osobnosti zakotvily i v americké psychologii a staly se pevnou součástí uvažování o osobnosti (Funder, 2001; Barenbaum, Winter, 2008). Vznikl nový obor psychologie, behaviorální genetika, která zkoumá roli genetických faktorů v chování živočichů, včetně člověka, či nový směr, evoluční psychologie, která vysvětluje psychologické proměnné – jako je paměť, percepce či řeč – jako adaptace v evolučně biologickém smyslu slova, tzn. jako funkční produkty přírodního nebo sexuálního výběru.

Současné uvažování o osobnosti vychází ze závěru, že stabilní individuální rozdíly v osobnosti jsou do značné míry biologicky zakotveny.

1.4.2 RYSY OSOBNOSTI

Pojem rys osobnosti je používán pro denotaci konzistentních vzorců chování. Např. Wollman (1973) definuje rys osobnosti jako vrozenou nebo získanou charakteristiku, která je konzistentní, perzistentní a stabilní. Je to cokoliv, čím se jedna osoba liší od druhé, a často může být reprezentován lineární dimenzí. Pervin (1996) definuje rysy osobnosti jako široké dispozice chovat se určitým způsobem, které jsou hierarchicky organizovány od specifických odpovědí až k obecným stylům psychologického fungování.

Výzkum rysů v průběhu 20. století se zabýval především počtem, podstatou a organizací základních rysů osobnosti. Při výzkumu rysů byly uplatňovány tři hlavní strategie (Barenbaum, Winter, 2008): faktorová analýza, vyvozování konstruktů a typologií na základě racionální nebo teoretické úvahy a idiografický přístup. Pravděpodobně nejpopulárnější je faktorová analýza, statistická metoda umožňující identifikaci struktury dat. Byla a je využívána v rámci nomotetického přístupu k osobnosti, který se snaží odhalit a popsat obecnou strukturu rysů společných pro všechny lidi. Další strategií jsou racionálně a teoreticky odvozené konstrukty a typologie, jakou je např. typologie Myersové a Briggsové (Myers, 1962). Poslední používanou strategií je idiografický přístup, který zastával např. G. Allport. Idiografický přístup odmítá hledat obecnou strukturu rysů a místo toho se zabývá individuální organizací rysů u jednotlivých lidí.

Pokud jde o faktorově analytické studie rysů, které nejvíc ovlivnily teorii rysů osobnosti ve 20. století, jejich počátek je spojen s pracemi R. B. Cattella, který ve 40. letech pomocí této metody redukoval Allportův a Odbertův (1936) seznam 4 500 osobnostně relevantních slov v angličtině. Cattell faktorovou analýzou odvodil dvanáct šikmých faktorů (Cattell, 1945 a, b), které se staly základem jeho teorie osobnosti i nástrojem jejího měření.

Výměna názorů mezi kritiky faktorově analytického přístupu (Allport, Odbert, 1936) a jeho zastánci (Guilford, 1936) anticipovala současné debaty ohledně počtu faktorů dostatečném pro popis osobnosti (Barenbaum, Winter, 2008). Od 90. let 20. století dosáhli psychologové pracovního konsensu, že oblast rysů může být na nejširší a nejabstraktnější úrovni popsána pomocí 5 ortogonálních faktorů – extroverze, neuroticismu, svědomitosti, přívětivosti a otevřenosti novým zkušenostem. Tato struktura osobnosti je označována jako pětifaktorový model osobnosti, který v posledním desetiletí získal status teorie. Zkráceně bývá označována jako „Big Five“. Nicméně H. J. Eysenck a jeho následovníci obhajovali tři faktory (extroverzi, neuroticismus a psychoticismus) jako dostatečné pro popis a výklad osobnosti. Eysenckova teorie je proto v narážce na „Big Five“ někdy označována jako Giant Three.

Současný výzkum rysů osobnosti se zabývá zejména otázkami jejich stability a změn v průběhu celoživotního vývoje.

1.4.3 MOTIVACE

Konstrukt motivu je založen na postulátu, že většina lidského chování je zaměřená k určitému cíli, přičemž lidé své chování inteligentně mění tak, aby cíle dosáhli. Reagují

přítom na incentive, okolnosti, příležitosti, překážky a další druhy cílů (Barenbaum, Winter, 2008). Jde o samostatný koncept v rámci osobnosti; jasně odlišitelný od rysů, které představují sklony k automatickým způsobům chování. Jak zdůraznil již Murray (1938), daný motiv může být spojen s nekonečným množstvím zcela odlišných aktů jednání a naopak stejné jednání může sloužit mnohočetným a různorodým cílům. Rozlišení mezi motivy a rysy se objevuje v teoretických úvahách mnoha psychologů osobnosti (Winter a kol., 1998).

Motivační koncepty hrály značnou roli zejména v psychoanalytické tradici – Sigmund Freud položil motivaci do centra osobnosti. Freud i jeho následovníci dokonce předpokládali, že veškeré chování je motivované, přičemž většina motivů je nevědomých. Základními hybnými silami podle psychoanalýzy byly dva pudy, pud sexuální a pud agrese.

Z psychoanalytické teorie vyšel i jeden ze zakladatelů psychologie osobnosti, Henry Murray. Na základě intenzivní studie s běžnou populací dospělých vytvořil empiricky založený katalog dvaceti potřeb, resp. motivů, který byl široce akceptován pozdějšími psychology osobnosti.

K moderním teoriím motivace přispěl významně také Gordon Allport. Jako reakci na psychoanalytickou a behavioristickou koncepci motivace, která viděla kořeny chování dospělých v jejich v dětství, představil Allport pojem *funkční autonomie*. Funkční autonomie je definována jako „získaný systém motivace, ve kterém obsažené tenze nejsou téhož druhu jako antecedenty tenzí, ze kterých se získaný systém vyvinul“ (Allport, 1961, s. 229).

Od počátku byla však tato koncepce kritizována a je nutno říct, že nebyla v psychologii osobnosti široce přijata. Na druhé straně Allportovy myšlenky anticipovaly vývoj v několika významných oblastech výzkumu motivace (Barenbaum, Winter, 2008), jimiž jsou:

1. Rogersův koncept sebeaktualizace, který je v současné době rozvíjen v rámci teorie sebedeterminace (Ryan, Deci, 2000);
2. odlišení motivační orientace na „proces“ a na „výsledek“ (resp. dosažení „mistrovství“ versus předvedení „výkonu“ v případě výkonové motivace, Elliot a Church, 1997);
3. rozlišení mezi motivem dosáhnout žádaných cílů a motivem vyhnout se nežádoucího stavu věcí (Elliot, Gable, Mapes, 2006);
4. poznání, že vývojové úkoly odvozené z kulturních požadavků vytvářejí motivaci, jakou jsou „životní úkoly“ nebo „osobní projekty“ (Little, 1999, 2005).

Henry Murray vytvořil pro zjišťování motivů chování metodu Tematického apercepčního testu (TAT). V tomto projektivním testu jsou zkoumané osobě předkládány nejednoznačné obrázky s žádostí, aby k nim dotyčná osoba vytvořila příběh. Slovo apercepce vyjadřuje, že nejde o to, co v daném obrázku osoba „vidí“ (percipuje), jako je tomu např. u Rorschachova testu, ale o imaginativní interpretaci viděného, což Murray (1943) označil jako apercepci.

Původní popularita TAT poklesla v důsledku kritiky, která poukázala na nízkou interní konzistenci a temporální reliabilitu testu stejně jako na nízké korelace mezi TAT a dotazníky, u nichž se předpokládalo, že měří tytéž motivační konstrukty (Barenbaum, Winter, 2008). Další psychologové však poukázali na to, že tato psychometrická pravidla nejsou pro měření motivačních konstruktů vhodná, protože motivy se mění v čase (narůstají a slábnou). McClelland a spolupracovníci (1989) došli k závěru, že TAT a dotazníky reflektují dva fundamentálně odlišné systémy motivů – jeden nevědomý, resp. „implicitní“,

druhý vědomý a sobě-atribuovaný. Současný výzkum naznačuje, že kongruence mezi těmito dvěma nezávislými systémy je spojena se stavem osobní pohody.

1.4.4 INTELIGENCE

Téma inteligence patří spíše do kognitivní psychologie. Jsou zde však minimálně dva důvody, proč se mu věnovat i v souvislosti s psychologií osobnosti. Za prvé je zde důvod historický – výzkum individuálních rozdílů, jedna z hlavních oblastí zájmu psychologie osobnosti, začíná u výzkumu inteligence. V návaznosti na práce Galtona, Pearsona, Cattella, Thorndika a Termána zaměřené na výzkum individuálních diferencí psychologové vytvořili „testy“ osobnosti založené na modelu testování IQ. Prvním takovým osobnostním dotazníkem byl pravděpodobně Woodworth Personal Data Sheet (1919).

Za druhé, inteligence je definována jako obecná rozumová schopnost, která umožňuje zpracovat informace pomocí myšlenkových operací (Stern, 1921; Guilford, 1972), tedy i informace o sobě, a je tak základem kognitivní stránky osobnosti. V české a slovenské odborné literatuře je téma inteligence navíc tradičně pojednáváno v rámci psychologie osobnosti (Balcar, 1983). Avšak i v zahraničních textech se můžeme setkat např. s tématy kreativity nebo geniálních osobností (John, Robins, Pervin, 2008).

V počátcích výzkumu inteligence bylo úsilí psychologů zaměřeno na vymezení struktury inteligence. Postupně však řada psychologů upozornila na to, že intelektový vývoj probíhá rozdílně v odlišných kulturních, historických, případně přírodních kontextech, které podporují rozvoj specifických dimenzí či forem inteligence (např. Ferguson, 1954). Za nedostatek faktorově-analytických a kognitivních modelů inteligence bylo považováno to, že chápou inteligenci jako převážně intrapsychický fenomén. Představitelé kontextového přístupu zaměřili svou pozornost na výzkum poznávací schopnosti ve vztahu k vnějšímu světu.

Od 80. let minulého století můžeme mluvit o další etapě výzkumu inteligence, kterou představují systémové modely inteligence. Tvůrci systémových modelů inteligence, z nichž nejznámější jsou Howard Gardner a Robert J. Sternberg, chápou inteligenci jako výkonnost v určité kulturně ceněné oblasti, která je výsledkem vzájemného působení vnitřních procesů zpracování informací, sociálního kontextu a některých vlastností osobnosti, především schopnosti učit se ze zkušenosti (Plháková, 4. kapitola této knihy).

1.4.5 KOGNITIVNÍ STRÁNKA OSOBNOSTI – SEBEPOJETÍ

Význam jáských procesů a struktur pro výklad duševního života člověka byl v psychologii rozpoznán a doceněn ještě před vznikem psychologie osobnosti jako samostatné disciplíny. Dá se říci, že to, co udělal pro vznik psychologie osobnosti Gordon Allport, udělal pro psychologii Já William James (1890, 1892): utřídil stávající poznatky v oboru a vytyčil program výzkumu. S výjimkou behaviorismu věnovaly lidskému Já (ego, self) náležitou pozornost všechny významné psychologické směry 20. století.

Význam psychologických konceptů vztahených k Já spočívá především v tom, že většina vnějších vlivů působí na fungování člověka spíše prostřednictvím Jáských procesů a struktur než přímo, a lidské Já tedy leží v centru řady kauzálních procesů. Podle Alberta Bandury (1999) se faktory sebepojetí účastní na regulaci procesů pozornosti, schematickém zpracování zkušeností, reprezentaci událostí v paměti a jejich rekonstrukci, kognitivně

založené motivaci, emoční aktivaci, psychobiologickém fungování člověka a na efektivitě, s níž jsou kognitivní a behaviorální kompetence uplatňovány v každodenním životě.

Velkým impulsem pro výzkum sebepojetí byl rozvoj kognitivní vědy v 60. a 70. letech minulého století. Do psychologie osobnosti byla včleněna řada nových proměnných vztažených k Já: sebepojetí (self-concept, Wylie, 1974–1979), schéma Já (self-schema, Markus, 1977), sebehodnocení (self-esteem, Rosenberg, 1979), sebemonitorování (self-monitoring, Snyder, 1987), seberegulace (self-regulation, Carver, Scheier, 1981).

Avšak ještě před kognitivním obratem v psychologii byla kognitivním konceptům věnována v psychologii osobnosti pozornost. H. A. Witkin (1949) se zabýval výzkumem kognitivního stylu a G. Kelly (1955) vytvořil teorii osobních konstruktů. Kellyho žáci byli i Albert Bandura a Walter Mischel, kteří rozšířili svoji teorii sociálního učení o kognitivní (self) proměnné. Vznik kauzální atribuční teorie v sociální psychologii vedl k zájmu o atribuční, resp. explanační styly jako osobnostní proměnné (Weiner, Graham, 1999).

Příbuznou, ale svébytnou oblastí výzkumu kognitivního rozměru osobnosti je téma identity. Základní práci v tomto směru se stala psychosociální teorie osobnosti E. Eriksona vycházející z psychoanalýzy, která klade důraz na kongruenci mezi vnitřním pocitem Já a externě danou definicí identity přisouzenou lidem jejich sociálním prostředím. Na Eriksonovy práce navázal J. E. Marcia se spolupracovníky (1993), kteří vyvinuli metodu pro měření různých aspektů identity.

Protože člověk je společenská bytost, je pro něj důležitá nejen představa sebe jako jedinečné osoby, ale také představa o svém zakončení ve společnosti. Proto byly do výzkumu zařazeny koncepty jako sociální identita a proměnné jako rod (gender), rasa, třída, a národnost. Pozornost byla věnována především tomu, jakou roli hrají tyto proměnné ve formování osobnosti. Jedním z nejnovějších, ale již plně etablovaných modelů identity, je McAdamsovo pojetí identity jako „životního příběhu“ (life story) (McAdams, Josselson, Lieblich, 2006).

I když výzkumu sebepojetí a identity dominovaly ve 20. století kognitivní přístupy a teorie, někteří autoři se věnovali i emoční stránce vztahu k sobě. Např. Epstein (2003) se ve své kognitivně-prožitkové teorii self zabýval interakcemi mezi vědomým (racionálním) a nevědomým (prožitkovým) systémem zpracování informací.

1.4.6 UTVÁŘENÍ A VÝVOJ OSOBNOSTI

Jedním z hlavních předmětů debat v rámci psychologie osobnosti ve 20. století byla otázka relativního přínosu biologických a environmentálních faktorů k utváření osobnosti. Rané teorie, které přiznávaly zásadní vliv buď environmentálním (behaviorismus), nebo biologickým (konstituční teorie Kretschmera a Sheldona) faktorům, byly postupně nahrazeny komplexnějšími přístupy, které braly v úvahu vzájemnou interakci genetických dispozic a vlivů prostředí. Současní genetické např. přinášejí důkazy o tom, že dědičnost je komplexní koncept, neboť geny vždy interagují s prostředím, a že povrchní závěry o „nature“ vs. „nurture“ nejsou ve skutečnosti vědeckými otázkami. Současné práce se zaměřují na identifikování specifických genů, které moderují odpovědi člověka na environmentální stres (Krueger, Johnson, 2008).

Do diskuze o relativním přínosu biologických a environmentálních faktorů k utváření osobnosti také výrazně zasáhla Mischelova (1968) kritika rysových konceptů v psychologii osobnosti. Podle Mischela byla užitečnost široce koncipovaných dispozičních osobnost-

ních proměnných přeceněna, protože nevykazovaly trans-situační konzistenci a časovou stabilitu a nekorelovaly příliš těsně s behaviorálními výstupy. Místo obvyklého souboru osobnostních proměnných Mischel obhajoval užívání vysoce specifických, téměř idiografických verzí sociálního učení. Později W. Mischel a Y. Shoda zdůraznili kognitivní proměnné pro výklad osobnosti a spolu s A. Bandurou se stali zakladateli sociálně-kognitivní teorie osobnosti.

Podle současné sociálně-kognitivní teorie osobnosti mají veškeré psychologické mechanismy a struktury sociální základy, vyvíjejí se a rozvíjejí v sociálním a kulturním kontextu a jsou aktivovány a utvářeny sociálním prostředím. Specificky lidské kognitivní kapacity, jako je schopnost sebereflexe a seberegulace, mají emergentní povahu (Bandura, 1999; Cervone a Shoda, 1999a), tzn. že se vynořují v daném čase, ovšem pouze za předpokladu stimulace k rozvoji těchto procesů ze strany druhých lidí. Už symboličtí interakcionisté C. D. Cooley a G. H. Mead kladli důraz na význam sociálních interakcí v utváření Já (Self) a sebepojetí chápali jako primárně sociální konstrukci, která vzniká v průběhu symbolických, zejména jazykových interakcí.

Mischelova kritika nevedla pouze ke vzniku sociálně-kognitivního přístupu, ale ovlivnila výzkum osobnosti jako celek. V odpověď na Mischelovu kritiku psychologové osobnosti zlepšili techniky měření, zahájili longitudinální studie, které přinesly přesvědčivé důkazy o stabilitě a konzistenci osobnosti v čase, zaměřili se na efekt moderujících proměnných a na interakce mezi osobností a situačními proměnnými.

Od 70. let minulého století se objevuje zájem psychologů nejen o utváření osobnosti, ale o celoživotní vývoj člověka. Vznikla nová disciplína, psychologie celoživotního vývoje (life-span psychology), ve které se střetávají zájmy řady psychologických disciplín (vývojové, sociální, zdraví), v neposlední řadě i psychologie osobnosti, protože jednou z klíčových otázek celoživotního vývoje člověka jsou otázky stability a změn osobnosti. V druhé polovině 20. století jsme především svědky posunu od stadiálních teorií (klasické teorie vývoje osobnosti S. Freuda či E. Eriksona) k teoriím zdůrazňujícím procesy a principy vývoje (např. Baltes, 1997/2003).

1.4.7 LIDSKÉ CTNOSTI A SILNÉ STRÁNKY CHARAKTERU

Rostoucí zájem badatelů o studium kvality života a osobní pohody (well-being) v posledních desetiletích 20. století dal vzniknout novému směru v současné psychologii – pozitivní psychologii. Její součástí je i psychologie lidských ctností a silných stránek osobnosti (*psychology of human strengths*), resp. silných stránek charakteru – jedním ze základních cílů pozitivní psychologie je podle M. Seligmana (2003) obnova pojmu „charakter“, který chápe jako jeden z ústředních pojmů vědeckého zkoumání lidského chování.

Ch. Peterson a M. Seligman (2004) představili šest základních ctností, které považují za základní vlastnosti člověka, které společně vytvářejí pojem „dobrého charakteru“ a jsou podporované téměř všemi náboženskými a filozofickými směry. Jsou jimi moudrost, spravedlnost, odvaha, láska, umírněnost a spiritualita. Autoři současně upozorňují na to, že abstraktní pojmy jako moudrost, odvaha či láska je obtížné měřit a cíleně posilovat. K dosažení dané ctnosti může vést více cest – a právě za konkrétní prostředky k dosažení ctností považují silné stránky charakteru daného člověka (Slezáčková, 9. kapitola této knihy).

Koncept ctností je typický zejména pro pozitivní psychologii, pronikl však i do klasických strukturálních teorií osobnosti, jakou je pětifaktorová teorie osobnosti. Dosavadní

výzkum struktury osobnosti založený na faktorově analytických studiích osobnostně relevantních slov nezahrnoval hodnotící deskriptory. De Raad a Barelds (2008) představili novou taxonomii osobnostních rysů založenou na nikterak omezených, tzn. i hodnotících deskriptorech. Jedním z nově se objevivších faktorů byl i faktor lidských ctností.

Pozitivní psychologie významně čerpá jak z nových psychologických témat, jímž je psychologie osobní pohody, tak z témat tradičních, ke kterým patří duchovní rozměr osobnosti. Oběma tématům proto věnujeme pozornost v samostatných kapitolách (Blatný, 8. kapitola této knihy, Říčan, 10. kapitola této knihy).

1.5 PERSPEKTIVY PSYCHOLOGIE OSOBNOSTI

Pro poválečný rozvoj psychologie osobnosti byla typická specializace (pracování specifických konstruktů) a debaty o tom, který z prvků osobnosti (zejména byla řeč o rysech, motivech a sebepojetí) jsou pro popis a výklad osobnosti nejdůležitější. V průběhu moderní historie psychologie osobnosti se pak opakovaně otevíraly otázky o roli prostředí a dědičnosti při formování osobnosti (debata „nature vs. nurture“) nebo o vlivu osobnostních a situačních proměnných na chování člověka (debata „person – situation“).

Důraz na některou složku osobnosti byl veden především zájmem o její hlubší a podrobnější poznání. Málokterý z teoretiků ve skutečnosti považoval některou ze složek osobnosti za postačující pro její plné pochopení a výklad – i když samozřejmě existovaly a existují teorie, které berou v úvahu pouze jeden výkladový princip (např. dynamické teorie osobnosti, které zcela ignorují koncept rysů).

Dá se říci, že i když byl výzkumný proud zaměřený na určité téma (rysy, self), nevylučoval nejen existenci, ale především význam ostatních prvků osobnosti. Vzájemné interakce a souvislosti mezi jednotlivými složkami osobnosti byly postupně dokládány i empiricky. Například Winter a kol. (1998) poukázali na to, že rysy a motivy interagují v predikci chování, a Mischel a Shoda (2008) do sociálně kognitivní teorie zahrnuli dispozice a afektivní procesy.

Pro současný vývoj v psychologii osobnosti je tedy příznačné znovuoživení zájmu o studium osobnosti jako integrovaného celku (Barenbaum, Winter, 2008; Blatný, Plháková, 2003). Při současném stavu poznatků je v podstatě neudržitelné nadále zdůrazňovat některý ze subsystémů osobnosti jako výhradního či hlavního výkladového principu osobnosti.

Důležitým aspektem tohoto procesu je obroda zájmu o studium člověka jako jedinečné bytosti, která je v psychologickém výzkumu patrná od 80. let minulého století. Svědčí o tom zájem o již zmiňovaný narativní přístup k identitě (McAdams a kol., 2006, speciální číslo *Journal of Personality* věnované narativní identitě, 2004, č. 3) a v oblasti metodologie výzkumu osobnosti zájem o psychobiografické metody (Schultz, 2005; Elms, 2007).

Závěrem můžeme konstatovat, že po „analytickém“ období směřuje vědecký výzkum osobnosti k integraci a syntéze poznatků, obrací se k tématům, jako je osobnostní koherence, a více než kdy v minulosti usiluje o vytvoření jednotícího rámce pro pochopení člověka v jeho jedinečnosti a celistvosti (Baltes, 1997/2003; Cloninger, 2003; Barenbaum, Winter, 2008; Cervone, Shoda, 1999; McAdams, Pals, 2006).

2. MODERNÍ TEORIE TEMPERAMENTU

Marek Blatný

2.1 MODERNÍ HISTORIE VÝZKUMU TEMPERAMENTU

Robert Plomin v roce 1986 v úvodu ke knize *The Study of Temperament: Changes, Continuities, and Challenges* (Plomin, Dunn, 1986) uvádí, že „moderní dějiny výzkumu temperamentu začínají koncem padesátých let newyorskou longitudinální studií vedenou Alexandrem Thomasem, Stellou Chessovou a jejich spolupracovníky“ (s. ix). Jan Strelau (1991) upřesňuje, že tato informace je pravdivá pouze pro USA, a poukazuje na v té době již existující výzkum prováděný v tehdejší Sovětské svazu Borysem Těplovem a Vulfem Merlinem. Pokud jde o Američany, přiznává jim Strelau prvenství především pro použití interakčního přístupu k výzkumu a explanaci temperamentu a pro unikátní longitudinální studii temperamentu u dětí. Sověští vědci rozpracovávali ve svých teoriích temperamentu tradice pavlovovské typologie vlastností vyšší nervové činnosti. Avšak přes odlišné metodologické přístupy lze mezi oběma výzkumnými proudy vystopovat určité společné rysy, jež jsou dle Strelaua následující:

Zaprvé, obě skupiny odstoupily od konstitučního přístupu k temperamentu reprezentovaného v Evropě E. Kretschmerem a v USA W. H. Sheldonem. Thomas a Chessová i Těplov s Merlinem omezili pojem temperament spíše jen na formální aspekty chování. Pro americké badatele je to stylistická stránka chování, pro sovětské energetické a temperální charakteristiky činnosti.

Druhý bod úzce souvisí s prvním – obě skupiny odmítly předpoklad o spojení mezi konstituční výbavou (chápanou jako určitou podobu fyzické konstituce) a temperamentovými, resp. osobnostními rysy. Také vztah mezi temperamentem a duševními chorobami byl zamítnut jako vědecky neodůvodněný.

Třetí bod se týká rozšíření výzkumného zájmu, který zahrnul kromě deskripce a explanace temperamentových vlastností i jejich úlohu v reálných životních situacích.

Uvedené rysy, které jsou u obou výzkumných skupin shodné, se týkají spíše širokých teoretických východisek a charakterizují vývoj vědeckého myšlení obecně. V konkrétních teoretických a metodologických přístupech se už oba směry značně liší. I tyto odlišnosti můžeme vyjádřit ve třech bodech (Strelau, 1991):

1. Těplov a Merlin vysvětlují temperament v pojmech vlastností nervové soustavy; Thomas a Chessová nehledají žádnou biologickou interpretaci temperamentových rysů;
2. Těplov a Merlin při výzkumu používali hlavně experimentálních a laboratorních studií; Thomas a Chessová jako hlavních nástrojů výzkumu užívali klinických metod, tedy pozorování, rozhovorů a dotazníků;
3. Těplov a Merlin se soustředili na temperament u dospělých; Thomas a Chessová se zaměřili téměř výlučně na dětskou populaci;

Přes velký rozmach výzkumu temperamentu byla až do konce 80. let komunikace mezi oběma školami značně omezená a např. Endler (1989) vyslovuje názor, že tento nedostatek vzájemné výměny informací nelze vysvětlit pouze geopolitickými překážkami.

Vedle těchto škol, pokrývajících dva široké proudy ve výzkumu temperamentu, lze vydělit ještě jednu oblast, a to biologicky orientované teorie osobnosti (Endler, 1989; Strelau, 1987). Její přední představitelé jsou v Evropě H. J. Eysenck a J. Gray, v Severní Americe např. M. Zuckerman. Tyto teorie netvoří na rozdíl od předchozích jednotnou školu, proto jsou charakterizovány rozmanitostí přístupů a výzkumem různých osobnostních dimenzí, které jsou jednotlivými autory považovány za základní ve struktuře osobnosti. Jednotícím prvkem těchto teorií je předpoklad biologické podloženosti základních rysů osobnosti (Strelau, 1982).

Tato skupina badatelů, především evropských, byla v užším styku s východoevropskou školou, což umožnil podobný přístup ke studiu temperamentu a nepochybně i menší geografická vzdálenost. Shoda v teoretických východiscích se týká především podobnosti mezi pavlovovskou koncepcí síly nervového systému a pojmem aktivovatelnosti (arousability), ke kterému se vztahuje většina biologicky podložených dimenzí osobnosti (Strelau, 1991). Dokladem spolupráce je XXI. Mezinárodní kongres psychologie, uspořádaný v roce 1966 v Moskvě, na kterém Eysenck referoval o vztazích vlastností nervové soustavy a jeho osobnostní dimenzí introverze-extraverze, a společné publikace editované např. Něbylicynem a Grayem (1972).

Výjimku v této nedostatečně výměně informací tvoří Varšavská skupina. Regulační teorie temperamentu vyvinutá Strelauem a jeho spolupracovníky vychází z prací sovětských stejně jako západních badatelů, a to nejen představitelů biologicky orientovaných teorií osobnosti, ale i z prací Thomase a Chessové (Strelau, 1989).

Devadesátá léta jsou pak charakterizována širokou vědeckou diskusí, týkající se jak teoretických a metodologických otázek výzkumu temperamentu, tak klinických či výchovně-vzdělávacích aplikací (např. Halverson, Kohnstamm, Martin, 1994; Carey, McDewitt, 1989; Strelau, Angleitner, 1991b). Někteří z autorů v tomto období revidovali či dále rozpracovali své teorie (např. Cloninger, 1998; Strelau, 1995; Zuckerman, 1994) a kromě studií v základním a aplikovaném výzkumu vznikají i práce v oblasti populární vědecké literatury, určené zejména rodičům a výchovným pracovníkům (např. Carey, Jablow, 1997; Chess, Thomas, 1996). V souvislosti s rozvojem přírodních věd a s novými možnostmi výzkumu (moderní zobrazovací metody) se posunulo poznání zejména biologických základů temperamentu. Reprezentativní přehled o novodobém výzkumu temperamentu zpracoval v monografii Strelau (2000).

V české a slovenské psychologii představuje temperament tradiční téma, jemuž byla vždy věnována odpovídající pozornost. Tuto skutečnost dokládá mimo jiné podrobné a na svou dobu vždy aktuální zpracování tématu v reprezentativních vysokoškolských textech (např. Balcar, 1983; Mikšík, 2001; Nakonečný, 1997; Říčan, 1972; Smékal, 1989, 2002). V české odborné literatuře zvláštní pozornost zasluhuje práce Smékala (1983), který podal systematickou analýzu celkem 65 teorií temperamentu.

Současný výzkum temperamentu je velmi obsáhlý. Zaměřili jsme se proto pouze na výklad nejvýznamnějších teorií a konceptů, pokrývajících oblast temperamentu v novodobé historii jeho výzkumu. Pro ucelenost výkladu zařazujeme i teorie u nás obecně známé (H. J. Eysenck, V. Něbylicyn) nebo již v české odborné literatuře popsané – v tomto případě jsme se vždy snažili podat aktuální stav dané teorie. Výklad novějších

teorií u nás podali např. Smékal (2002, teorie Thomase a Chessové, Busse a Plomina, C. R. Cloninger), Nakonečný (1997, Thomas a Chessová), Preiss (2000, C. R. Cloninger). Stranou ponecháváme aplikační oblasti výzkumu temperamentu (pro přehled např. Carey, McDevitt, 1989), podrobný přehled výzkumů biologické báze temperamentu (pro přehled např. Strelau, 2000) a popis psychometrických metod, spojených s jednotlivými teoriemi, které až na výjimky nemají oficiální české verze (pro přehled též Strelau, 2000).

2.2 DEFINICE TEMPERAMENTU

Pojmem temperament označujeme v současné psychologii ty *psychologické charakteristiky osobnosti, jež jsou vrozené (dědičné), můžeme u nich identifikovat biologický základ a týkají se formální (stylistické¹, průběhové, dynamické), nikoli obsahové stránky chování a prožívání*.

Kagan (1989a, b) definuje temperament jako vrozené vzorce chování a biologických funkcí organismu, které se projevují od narození a nabývají různého fenotypického výrazu v závislosti na osobní zkušenosti člověka. Cloninger (2003) pod pojmem temperament rozumí ty složky osobnosti, jež jsou dědičné, vztahují se k emocionalitě, jsou vývojově stabilní a neovlivnitelné socio-kulturním učním. Podle Busse (1991) představují temperamentové dimenze ty osobnostní rysy, které splňují následující tři podmínky: objevují se během prvního roku života, zůstávají hlavními rysy osobnosti i v dospělosti a jsou do značné míry dědičné. Van Heck (1991) uvádí na základě rozboru různých teoretických koncepcí tři hlavní definující znaky temperamentu: způsob, jímž probíhají duševní děje a behaviorální projevy, vrozenost a biologickou determinovanost.

I přes shodu ohledně užívání pojmu temperament existují určité názorové rozdíly na to, jaký rozsah osobnostních charakteristik, splňujících podmínky vrozenosti a biologické determinovanosti, by měl být pod tento pojem zahrnut. Z uvedeného výčtu definicí temperamentu je zřejmé, že jde v zásadě o dvě odlišná teoretická stanoviska.

Podle prvního z nich by pojmem temperament měly být označovány pouze **emocionální charakteristiky osobnosti**. Tento teoretický přístup historicky navazuje na názor G. Allporta (1937), který temperament definoval jako individuální rozdíly v emocionální oblasti osobnosti. Stejně rozšířený je i druhý pohled, podle něhož se pojem temperament vztahuje na **formální či stylistické aspekty chování jako celku**. Proto například Buss a Plomin (Buss, 1991), kteří v rámci struktury temperamentu rozlišují dimenze aktivity, emocionality a sociability, považují za hlavní temperamentovou dimenzi aktivitu, neboť ta jako jediná splňuje podmínku čistě stylistického rysu osobnosti.

Druhým významným rozdílem v obsahovém vymezení pojmu temperament je zvolená úroveň definování – zda, v nejširším smyslu, vztahujeme temperament spíše ke genotypic-

¹ Severoameričtí vývojoví psychologové (Thomas a Chessová, Buss a Plomin) definují temperament jako styl chování a o temperamentových dimenzích mluví jako o stylistických rysech osobnosti (stylistic personality traits). Zachováváme proto tuto terminologii, i když v češtině by bylo vhodnější vyjádření např. „charakteristiky vztahující se ke stylu (způsobu, rázu) chování“.

kému základu osobnosti nebo k jejímu fenomenologickému obrazu. Například Smékal (2002) upozorňuje na to, že pojmem temperament lze označit jak **zdroj** individuálních rozdílů v prožívání a chování, tak **souhrn projevů** těchto individuálních rozdílů – definice temperamentu tak mohou být podle Smékala vysvětlující nebo popisné. První přístup reprezentuje např. Kaganovo (1989a, b) pojetí, podle něhož temperament představuje vrozené vzorce chování a biologických funkcí organismu, příkladem deskriptivního přístupu je definice Chessové a Thomase (1991), kteří pod pojmem temperament rozumějí styl chování.

Poslední otázka spojená s užíváním pojmu temperament je spíše formálně terminologická. Zvláště v rámci rysového přístupu k osobnosti jsou často pojmy „temperament“ a „osobnost“ používány synonymně a jsou jimi označovány bazální, biologicky determinované rysy osobnosti. Např. H. J. Eysenck proto mluví o rysech extraverte a neuroticismu buď jako o temperamentových, nebo osobnostních dimenzích.

Na závěr bychom chtěli zdůraznit jeden ze znaků temperamentu, který považujeme pro jeho definování za významný. Ačkoli jej žádný z autorů výslovně neuvádí, je implicitně obsažen ve faktu biologické determinovanosti temperamentových vlastností: temperamentové vlastnosti jsou jen velmi málo ovlivnitelné nejen výchovou, ale do značné míry nepodléhají ani volní kontrole – jsou charakterizovány *spontánností* projevů. Například Cloninger, který jako základní složky osobnosti rozlišuje temperament a charakter, vymezuje charakter oproti temperamentu jako vědomou reflexi sebe a s ní spojené *intencionální* (volní) chování (Cloninger, Svrakic, Przybeck, 1993). Na tuto skutečnost nepřímo upozorňuje i Balcar (1983), který uvádí, že „vlastní temperament můžeme jen v nepatrné míře trvale a záměrně ovlivnit; můžeme se však naučit účelně s ním zacházet“ (s. 89).

2.3 KRITÉRIA ROZDĚLENÍ TEMPERAMENTOVÝCH TEORIÍ

Pro systematické utřídění teorií temperamentu lze užít různých kritérií. V odborné literatuře se nejčastěji setkáváme s následujícími: **obsahové vymezení pojmu** temperament (emocionalita vs. chování jako celek), **struktura temperamentu** (jednodimenzionální vs. vícedimenzionální), **metodologický přístup** (kauzální vs. deskriptivní) a **sledovaná populace** (dětská vs. dospělá) (např. Blatný, 1992; Endler, 1989; Strelau, 2000; Strelau, Angleitner, 1991a; Smékal, 2002).

1. **Vymezení obsahu pojmu:** Touto otázkou jsme se již zabývali v souvislosti s přístupy k definování pojmu temperament. Část teoretiků vymezuje temperament pouze jako emocionální charakteristiky osobnosti (např. Goldsmith a Campos, Kagan, Cloninger), další pod pojem temperament zahrnují veškeré osobnostní charakteristiky, které se týkají formální, nikoliv obsahové stránky prožívání a chování (např. Buss a Plomin, Eysenck, Merlin, Strelau, Thomas a Chessová).
2. **Struktura temperamentu:** Toto kritérium navrhuje např. Strelau (2000) a rozlišuje jednodimenzionální (Kagan, Zuckerman) a vícedimenzionální teorie temperamentu (Buss a Plomin, Eysenck, Goldsmith a Campos, Cloninger Merlin, Strelau, Thomas a Chessová). Je ovšem otázkou, zda teorie Kagana a Zuckermana lze skutečně označit za jednodimenzionální – jak Kagan, tak Zuckerman připouštějí existenci dalších

rysů osobnosti, splňujících podmínky temperamentových vlastností (tzn. vrozenost a biologickou determinovanost), ve svém výzkumu se však zaměřili pouze na určitou temperamentovou dimenzi. Vhodnější by proto snad bylo rozlišovat teorie poskytující komplexní popis a výklad temperamentu a koncepty vysvětlující pouze určitou stránku temperamentu.

3. **Metodologický přístup:** Toto kritérium se týká skutečnosti, do jaké míry se jednotliví autoři pokoušejí o kauzální vysvětlení temperamentových vlastností biologickými faktory nebo zda zůstávají u deskripce temperamentu na psychologické úrovni. Deskriptivní teorie, i když biologické základy temperamentu předpokládají, nevycházejí a priori z žádné biologické koncepce a při popisu temperamentových dimenzí se opírají především o empirická data (např. Thomas a Chessová, Goldsmith a Campos). Vysvětlující (kauzální) teorie temperamentu se zaměřují na hledání biologických mechanismů, ležících v podkladu temperamentu (např. Buss a Plomin, Cloninger, Gray, Eysenck, Kagan, Strelau, Zuckerman).
4. **Sledovaná populace:** Jedno z možných kritérií klasifikace temperamentových teorií je to, zda vycházejí z výzkumu dětské nebo dospělé populace. Studium temperamentu u dětí se zabývali především severoameričtí vývojoví psychologové (Buss a Plomin, Goldsmith a Campos, Thomas a Chessová), vycházející z předpokladu, že temperament jako regulační činitel se uplatňuje v dětství, zatímco v dospělosti tuto úlohu přebírá osobnost. Teorie temperamentu vztahované k dospělým byly navrhovány představiteli pavlovovské školy a biologicky orientovanými teoretiky osobnosti (Eysenck, Gray, Merlin, Něbylicyn, Strelau, Zuckerman).

V našem přehledu jsme se rozhodli pro utřídění teorií temperamentu použít posledně uvedené kritérium, a to ze dvou důvodů. Za prvé, sledovaná populace do jisté míry ovlivňuje zdůraznění určitých stránek temperamentu, považovaných za významné pro jeho popis a funkce – např. pravidelnost biologických funkcí, kterou jako jeden ze znaků temperamentu uvádějí Thomas a Chessová, má nepochybně větší význam pro deskripci temperamentu dítěte než temperamentu dospělého. Za druhé, orientace na dětskou nebo dospělou populaci je často spojena i s metodologickým přístupem (viz bod 3) – teorie vycházející z výzkumu dětí jsou většinou deskriptivní, teorie vycházející z výzkumu dospělých jsou většinou biologicky zaměřené a poskytují kauzální výklad temperamentových vlastností.

2.4 TEORIE VYCHÁZEJÍCÍ Z VÝZKUMU DĚTSKÉ POPULACE

2.4.1 TEORIE THOMASE A CRESSOVÉ A JEJICH POJEM „GOODNESS OF FIT“

Alexander Thomas a Stella Chessová (Chess, Thomas, 1991; Thomas, Chess, 1977, 1985, 1986) při formulaci svého pojetí temperamentu vycházeli z potřeb klinické praxe. Zaměřili se především na otázku, jakými mechanismy temperament ovlivňuje psychický vývoj člověka od raného dětství do dospělosti. Jako vztahový rámec pro svou konceptualizaci

temperamentu použili koncepci tzv. **goodness of fit** (lze volně přeložit jako „blahodárnost vhodné konstelace“).

Koncepcí „goodness of fit“ podle Thomase a Chessové znamená, že normální nebo patologický vývoj nezávisí pouze na temperamentových vlastnostech, ale že je výsledkem interakce mezi temperamentem, ostatními osobnostními charakteristikami člověka a specifickými rysy prostředí. O „goodness of fit“ můžeme hovořit v případě, kdy temperament a ostatní osobnostní charakteristiky člověka (jako motivace, intelekt a další schopnosti) slouží úspěšnému zvládnutí požadavků a očekávání ze strany okolí. V opačném případě, když se jedinec nemůže úspěšně vyrovnat s požadavky prostředí, hovoří o tzv. *poorness of fit*. Tyto dva případy interakce jsou podle Thomase a Chessové základem dynamiky procesu psychického vývoje.

Temperament definují Thomas a Chessová jako *styl chování*. Temperament podle nich ve vztahu k chování odpovídá na otázku JAK, zatímco schopnosti odpovídají na otázku CO a motivace na otázku PROČ.

Při konstrukci své teorie vycházejí z induktivní empirické analýzy podrobných deskriptivních dat o chování. Neopírají se a priori o žádnou biologickou koncepci, i když předpokládají biologický základ temperamentu, který však může být pod vlivem okolí modifikován, nebo se dokonce i změnit.

Na základě empirické analýzy identifikovali Thomas a Chessová následujících **devět temperamentových kategorií**:

1. úroveň aktivity;
2. pravidelnost biologických funkcí (cyklus bdění a spánku apod.);
3. pozitivní nebo negativní reakce na nové situace, osoby a požadavky okolí;
4. snadná nebo obtížná adaptabilita na potřebu změny v již zavedených vzorcích chování;
5. podněťový práh;
6. kvalita převažující nálady (pozitivní vs. negativní);
7. intenzita exprese nálady (bez ohledu na pozitivitu nebo negativitu);
8. odklonitelnost pozornosti při trvající činnosti;
9. délka rozpětí pozornosti a stupeň vytrvalosti při obtížném úkolu.

Kromě uvedených temperamentových kategorií identifikovali Thomas a Chessová také tři funkčně významné **temperamentové typy**, resp. konstelace temperamentových kategorií, a to na základě jak klinické, tak faktorové analýzy.

Snadný temperament zahrnuje pravidelnost biologických funkcí, pozitivní reakce na nové podněty, rychlou adaptaci na změny a uměřenou, převážně pozitivní náladu. Protikladem je **obtížný temperament**, který zahrnuje nepravidelnost biologických funkcí, negativní reakce na nové situace nebo osoby, pomalou adaptaci na změny a intenzivní, často negativní náladu. Mezi oběma popsány typy stojí tzv. **pomalou se rozehrívající temperament** („slow-to-warm-up temperament“), který je charakterizován negativními reakcemi střední intenzity na nové podněty s pomalou adaptací po jejich několikerém opakování.

Proti poslední části temperamentové teorie Thomase a Chessové existují určité výhrady; nikoli z hlediska věcného, ale z hlediska použitých termínů. Označení temperamentu jako snadného nebo obtížného může být podle některých autorů zavádějící, neboť vnáší do popisu chování hodnotící kritérium (Strelau, 1991).

O přínosu teorie Thomase a Chessové pro výzkum temperamentu jsme se už zmiňovali. Závěrem bychom ale chtěli upozornit na jednu významnou skutečnost. Ačkoli se na první pohled zdá, že Thomas a Chessová zavedením devíti temperamentových kategorií vnesli nový pohled na strukturu temperamentu (resp. jeho konstitucionálních komponent), při podrobnějším pohledu zjišťujeme, že jejich temperamentové typy, k nimž došli na základě faktorové analýzy (především se to týká snadného a obtížného temperamentu), odpovídají v podstatě temperamentovým, resp. osobnostním dimenzím založeným na konceptu aktivace (arousal), jako je např. dimenze introverze-extraverze v pojetí H. J. Eysencka.

2.4.2 EAS TEORIE BUSSE A PLOMINA

Podle Arnolda Busse a Roberta Plomina (Buss, 1991) představují temperamentové dimenze ty osobnostní rysy, které splňují následující tři podmínky: *objevují se během prvního roku života, zůstávají hlavními rysy osobnosti i v dospělosti a jsou do značné míry dědičné*. Tyto podmínky splňují tři osobnostní rysy, označované v Bussově a Plominově pojetí jako temperamenty. Jsou to **emocionalita**, **aktivita** a **sociabilita**. Od jejich počátečních písmen je také odvozen název teorie (EAS).

V původním pojetí byla k těmto třem dimenzím zařazována jako čtvrtá impulsivita (Buss, Plomin, 1975). Na základě faktorové analýzy však bylo zjištěno, že nejde o jednotný rys (byly identifikovány čtyři její na sobě více méně nezávislé složky) a také důkazy o její dědičnosti nebyly jednoznačné. Z těchto důvodů byla později z temperamentových dimenzí vyřazena.

Aktivita je definována jako spontánní výdej fyzické energie, tzn. že pod pojem aktivity nejsou zahrnuty činnosti vyvolané psychickým úsilím nebo stavem emoční aktivovanosti. Buss a Plomin rozlišují tyto čtyři složky aktivity: tempo, energičnost (vigor), vytrvalost a motivační složku, přičemž první dvě – tempo a energičnost – považují za nejvýznamnější. Aktivitu autoři považují za hlavní temperamentovou dimenzi, neboť jako jediná je čistě stylistickým rysem osobnosti.

Emocionalita je definována jako pocity tísně a stavu ohrožení (distress) doprovázené intenzivní autonomní aktivací (arousal). Úzkost, přítomná v prvních měsících života, se podle Busse a Plomina později diferencuje na strach a hněv, které nadále obsahují rys emocionality.

U strachu i hněvu, podobně jako u aktivity, předpokládají autoři čtyři složky. Jde o složku motorickou (u strachu únik, u hněvu agrese a záchvaty vzteku), expresivní (vyjádřenou zvláště ve výrazu tváře), fyziologickou a kognitivní (u strachu pocity děsu a anticipace katastrofy, u hněvu se tato složka manifestuje jako nepřátelství).

Buss a Plomin uvažují v rámci své teorie pouze o negativním pólu emotionality. Pozitivní emoce, jako jsou euforie a láska, nepatří podle nich k temperamentovým charakteristikám z toho důvodu, že vykazují málo autonomní aktivace (jak je tomu u úzkosti, strachu a hněvu) a není dostatek důkazů o jejich dědičnosti. I kdyby se takový důkaz objevil, domnívají se Buss a Plomin, že by v tom případě pozitivní emocionalita mohla být vztažena ke zbývajícím temperamentovým dimenzím – k aktivitě a sociabilitě.

Poslední temperamentová dimenze, **sociabilita**, je definována jako preferování pobytu ve společnosti druhých lidí před pobytem o samotě. Lze u ní rozlišit opět čtyři složky.

Nejvýznamnější je instrumentální složka, tj. vyhledávání společnosti druhých lidí. Dále je to odměna ve formě pozornosti a citlivosti k sobě od druhých lidí. Poslední, nejméně významná složka sociability, je citlivost k sociální stimulaci.

Značnou pozornost věnují Buss a Plomin otázce vlivu učení v procesu vytváření temperamentových rysů. Nejmenší možnost ovlivnění předpokládají u aktivity, emocionalita a sociabilita mohou být za určitých okolností ovlivňovány kterýmkoliv z pěti druhů sociálního učení (návyk, klasické podmiňování, instrumentální učení, imitace, kognitivní učení).

Pokud jde o funkce temperamentu v interakci jedince se sociálním okolím, domnívají se Buss a Plomin, že člověk si v závislosti na svých temperamentových vlastnostech vybírá své sociální prostředí (sociabilní člověk volí zaměstnání, kde je častý styk s lidmi), udává tón sociální interakci nebo své prostředí modifikuje (aktivní člověk urychluje tempo komunikace a dává věcem spád).

Podobně jako Chessová a Thomas pro potřeby klinické praxe rozlišují některé temperamentové rysy související s problémovým chováním. Patří k nim plachost, hyperaktivita a zvýšená emocionalita, diferencovaná zvláště do hněvu.

2.4.3 EMOČNÍ TEORIE DĚTSKÉHO TEMPERAMENTU GOLDSMITHE A CAMPOSE

H. Goldsmith a J. Campos (1982, 1986), podobně jako Thomas a Chessová, volí deskriptivní přístup k definování temperamentu. I když přijímají jeho biologickou zakotvenost, nepovažují biologické souvislosti za nutné pro jeho psychologickou interpretaci. Obsahově pak vymezují temperament jako emoční charakteristiky osobnosti, přičemž se explicitně hlásí k názoru G. Allporta (1937), který temperament definoval jako individuální rozdíly v emocionální oblasti osobnosti. Ve své teorii spojili zkušenosti z vlastních dosavadních výzkumů: Goldsmith se zabýval genetickou determinací individuálních rozdílů v osobnostních rysech, Campos se věnoval experimentálnímu výzkumu emocí, zvláště identifikaci normativních vzorců vývoje emocí.

Goldsmith a Campos definují temperament jako *individuální rozdíly v primárních emocích*, a to jak pozitivních, tak negativních (znechucení, úzkost, strach, hněv, smutek, potěšení, radost, překvapení a zájem). Emocionalitu na rozdíl od jiných autorů (např. Buss a Plomin, viz předchozí kapitolu) nechápou jako jednodimenzionální rys, primární emoce podle nich představují jednotlivé **obsahové dimenze temperamentu**. Tyto obsahové dimenze jsou na behaviorální úrovni vyjádřeny v různých **modalitách**, jimiž jsou výraz tváře, hlasový projev, držení těla, gesta a motorika. Výrazové modalit (systémy) jsou pak charakterizovány **parametry časové stability a intenzity**. Struktura temperamentu, respektive jeho popisu, tedy zahrnuje obsahové dimenze (primární emoce), modalit jejich behaviorálního vyjádření a formální parametry emočních reakcí.

Jak už bylo řečeno, Goldsmith a Campos vycházejí při definování temperamentu z jeho deskripce na úrovni chování. Oprávněnost takového přístupu opírají o skutečnost, že expresivní chování má komunikační funkci, přičemž emoce jsou u dětí dominantním faktorem regulace jejich vztahů s prostředím. Pokud jde o aplikační možnosti své teorie, předpokládají Goldsmith a Campos např. funkční vztah mezi temperamentem a navazováním a udržováním interpersonálních vazeb, zvláště tzv. citovým přilnutím (attachment). Proces citového přilnutí je podmíněn podobou a kvalitou interakce mezi

matkou a dítětem, přičemž tato interakce je významnou měrou ovlivňována emočními charakteristikami dítěte. Tento předpoklad i další předpoklady o možnostech aplikovaného využití Goldsmithovy a Camposovy teorie však nebyly dosud dostatečně empiricky ověřeny.

K teorii Goldsmitha a Campose existují určité výhrady (Strelau, 2000). V dotaznících vytvořených v souvislosti s tímto pojetím temperamentu je autory zařazována dimenze aktivity, která nesplňuje definiční kritéria obsahové dimenze. Goldsmith a Campos zařazení aktivity mezi temperamentové dimenze obhajují tím, že i když nejde o obsahovou dimenzi, vztahuje se k obecné úrovni emoční aktivace (arousal). Pojem aktivace však – narozdíl od biologicky orientovaných teorií temperamentu – neoperacionalizují pro empirický výzkum. Pokud jde o samotné obsahové dimenze temperamentu, ztotožňované s primárními emocemi, Buss a Plomin (1984) nesouhlasí se zařazením zájmu, který je podle nich spíše kognitivním aspektem chování.

2.4.4 KAGANOVO POJETÍ INHIBOVANÉHO A NEINHIBOVANÉHO TEMPERAMENTU

Jerome Kagan (1989a, 1989b, 1994) pod pojmem temperament rozumí *vrozené vzorce chování a biologických funkcí organismu, které se projevují od narození a nabývají různého fenotypického výrazu v závislosti na osobní zkušenosti člověka*. Na rozdíl od předchozích autorů se zabýval i výzkumem fyziologických základů temperamentu.

Kagan nevylučuje existenci různých temperamentových kategorií, kvalit či typů, které uvedené podmínky splňují, ve své teorii se však zaměřil pouze na jednu z nich. Odvodil ji z iníciačních dětských reakcí na neznámé podněty (objekty, osoby, situace) a její póly označil jako **inhibovaný a neinhibovaný temperament**. Děti s inhibovaným temperamen-tem se při prezentaci neznámých podnětů chovají bázlivě, nesměle, obezřetně a emocionálně rezervovaně, děti s neinhibovaným temperamen-tem se chovají vstřícně, jsou emočně spontánní a komunikativní, s minimální mírou strachu či obav.

Konstrukty inhibovaného a neinhibovaného temperamentu vyjadřují podle Kagana extrémy, které na **fenotypické úrovni** tvoří spojitou dimenzi od **plachosti** (shyness) po **sociabilitu**. Výskyt čistých typů v populaci se podle Kagana pohybuje mezi 10–25 %. U dospělých vidí Kagan jako analogickou ke svým typům dimenzi introverze–extraverze.

Značnou stabilitu obou temperamentů prokázala řada longitudinálních vývojových studií (např. Kagan, Snidman, 1991; Kagan, Reznick, Snidman, 1988) a také reanalýza dat staršího longitudinálního výzkumu (Kagan, Moss, 1962), v němž byli respondenti sledováni od raného dětství do dospělosti.

Fyziologickou bázi rozdílů v temperamentu je podle Kagana úroveň podnětového prahu limbického systému, zejména amygdaly a hypotalamu. Tonicky snížený práh v těchto mozkových strukturách vede k tomu, že inhibované děti při konfrontaci třeba jen s minimálně neznámou situací vykazují zvýšení svalového napětí, srdečního tepu, papilární dilatace a vylučování kortizolu.

Kagan nevyvinul psychometrickou metodu pro měření temperamentu. Ve výzkumu se kromě fyziologických a biochemických metod opíral o pozorování ve standardních (laboratorních) podmínkách. Na behaviorální úrovni se jako nejvýznamnější markry inhibovaného vs. neinhibovaného temperamentu prokázaly reakce dítěte na separaci od matky a reakce na neznámé podněty. Kagan využíval i sdělení rodičů, kde byly hlavními

příznaky otálení započít hru, čas nutný k prvnímu kontaktu s cizími lidmi a doba od-poutání se od matky. U dětí školního věku využíval pozorování ve třídě během různých experimentálních podmínek. Neboť jednotlivé indicie inhibovaného vs. neinhibovaného temperamentu nemusely korelovat významně, využíval při diagnostice agregovaného indexu inhibovanosti.

2.5 TEORIE VYCHÁZEJÍCÍ Z VÝZKUMU DOSPĚLÉ POPULACE

2.5.1 NĚBYLICYNova TEORIE TEMPERAMENTU

Vladimír Něbylicyn (1972) vyšel z tradic Pavlovovské školy, narozdíl od I. P. Pavlova však neztotožňuje temperament s vlastnostmi vyšší nervové činnosti a považuje jej za behaviorální a psychologický projev vlastností CNS. Temperament definuje jako *dynamickou charakteristiku psychické činnosti, která nachází svůj výraz v tempu, rychlosti, rytmu a intenzitě psychických procesů a stavů*. Podle Něbylicyna je temperament vrozenou (nikoli však nutně dědičnou) charakteristikou, a nepodléhá proto změnám.

V původním pojetí uvažoval o třech základních temperamentových dimenzích – obecnou aktivitu, motoriku a emocionalitu. V pozdější revizi své teorie zahrnul Něbylicyn motoriku, chápanou jako vlastnosti charakterizující funkce pohybového aparátu (především řečového), do dimenze emotionality. Strukturním základem temperamentu tak u Něbylicyna je **obecná aktivita a emocionalita**.

Obecnou aktivitu považuje Něbylicyn za nejvýznamnější temperamentovou dimenzi. Definuje ji jako soubor osobnostních charakteristik, které determinují vnitřní potřebu či tendenci člověka k sebevyjádření a k efektivnímu osvojení vnější skutečnosti. Tato potřeba se podle Něbylicyna může realizovat na různých úrovních, např. rozumové, pohybové nebo interpersonální, takže je možné rozlišit několik druhů aktivity. Ačkoli Něbylicynův pojem sebevyjádření může implikovat obsahové konotace, autor má na mysli formální stránku projevů osobnosti.

Emocionalita je definována jako soubor vlastností, které se týkají způsobu vzniku, průběhu a ukončení afektů, emocí a nálad. Na rozdíl od aktivity považuje Něbylicyn emocionalitu za složitější komplex osobnostních vlastností. Předpokládá u ní tři složky: citlivost k emocionálně významným podnětům, impulsivitu a emocionální labilitu, charakterizovanou jako rychlost trvání nebo střídání emočních stavů.

Základ temperamentu vidí Něbylicyn ve vlastnostech centrálního nervového systému – v síle excitace a inhibice, pohyblivosti, labilitě a dynamice nervových procesů. Sekundární vlastností těchto primárních procesů je jejich celková vyváženost, která je definována jako poměr mezi excitací a inhibicí v rámci každé ze čtyř základních vlastností.

2.5.2 MERLINOVA TEORIE TEMPERAMENTU

Vulf Merlin, podobně jako Něbylicyn, odmítl ztotožňování vlastností vyšší nervové činnosti s temperamentem. Ve svém výzkumu se vedle studia neurofyzilogických základů temperamentu zaměřil především na psychologickou charakteristiku temperamentových